

УДК 37.013.42

ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИХОВНОЇ КОЛОНІЇ ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Суховєєва Н. М., Науменко М. І.

Стаття присвячена обґрунтуванню соціально-педагогічного потенціалу загальноосвітньої школи виховної колонії, розкриттю принципів, функцій та напрямів її діяльності як суб'єкта соціально-педагогічного процесу.

Ключові слова: соціально-педагогічний потенціал, виховна колонія, загальноосвітня школа.

Статья посвящена обоснованию социально-педагогического потенциала общеобразовательной школы воспитательной колонии, раскрытию принципов, функций и направлений ее деятельности как субъекта социально-педагогического процесса.

Ключевые слова: социально-педагогический потенциал, воспитательная колония, общеобразовательная школа.

The article is devoted to substantiation of the socio-pedagogical potential of a general education school in a juvenile colony and reveals the principles, functions and directions of its activities as an agent of the socio-pedagogical process.

Key words: socio-pedagogical potential, juvenile colony, general education school.

Постановка проблеми. Основним засобом соціального контролю злочинної поведінки традиційно виступає покарання, в тому числі із позбавленням волі. Неповнолітні, що скоїли злочини, відбувають покарання у виховних колоніях кримінально-виконавчої системи України.

У цих закладах забезпечується ізоляція засуджених та застосування до них виховного впливу, метою якого є їх виправлення і ресоціалізація. Основним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених, згідно зі ст. 123 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, є соціально-виховна робота (СВР) [5].

Станом на кінець 2012 року у 10 виховних колоніях утримувалося 1432 засуджених, з яких 98 дівчат [6]. Станом на 1.07.2013 р. утримувалося 1135 осіб, тобто спостерігається певна тенденція до зменшення числа засуджених неповнолітніх [7]. З числа засуджених, які утримувалися у виховних колоніях, 644 (45 %) підлітки були засуджені за крадіжку, 306 (21,4 %) – за пограбування, 181 (12,6 %) – за розбій, 163 (11,4 %) – за умисне вбивство або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.

Для нашого дослідження важливо зазначити, що 357 осіб (24,9 %) до засудження не працювали і не вчилися, 713 (49,8 %) не мали повноцінної опіки і виховання, оскільки мешкали у неповних сім'ях, як правило, низького матеріального статку, у тому числі 134 особи – сироти. До засудження 182 особи (12,7 %) виховувались у спеціальних виховних закладах Міністерства освіти і науки України (училища соціальної реабілітації, інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) [6].

У зв'язку із сказаним проблема злочинності неповнолітніх, зокрема її профілактика, а також ресоціалізація неповнолітніх засуджених, залишається актуальною і привертає увагу дослідників різних наукових галузей, у тому числі й соціальних педагогів. Зокрема, питання перевиховання неповнолітніх засуджених, їх ресоціалізація та реабілітація аналізуються у працях І. Башкатова, О. Беци, О. Караман, В. Кривуші, В. Кудрявцева, С. Кушнарєва, В. Лютого, В. Нікітіна, В. Синьова, Г. Радова, С. Харченка та інших. Водночас, незважаючи на те, що в науці накопичено чимало наукових знань з досліджуваної проблеми, питання соціально-педагогічної роботи в пенітенціарній сфері, зокрема вплив на процес перевиховання та ресоціалізації спеціалізованих загальноосвітніх шкіл (при виховних колоніях), у вітчизняній літературі розроблені на недостатньому рівні.

Виклад основного матеріалу. Метою виховної колонії є виправлення й ресоціалізація неповнолітнього засудженого. У Кримінально-виконавчому кодексі України поняття "виправлення засудженого" трактується як "процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослужняної поведінки", а "ресоціалізація" визначається як "свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві". Як основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених визначено: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ст. 6 КВК України) [5].

Як бачимо, загальноосвітнє навчання є обов'язковим елементом у загальній системі виправлення й ресоціалізації вихованців колоній. У зв'язку з цим інтерес становить аналіз загальноосвітньої школи при виховній колонії як соціального інституту, особливості його функціонування.

У колоніях відповідно до законів України "Про освіту" і "Про загальну середню освіту", а також статті 125 Кримінально-виконавчого кодексу України для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Загальноосвітнє (як і професійно-технічне) навчання засуджених здійснюється для сприяння розвитку особи з метою її виправлення і ресоціалізації.

Законодавством передбачено створення для засуджених умов для самоосвіти та отримання загальної середньої освіти. Однією з таких умов є функціонування у виховних колоніях середніх загальноосвітніх шкіл трьох ступенів (відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України). Такі школи створюються на території колоній місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Засуджені, які навчаються в них, забезпечуються безоплатно підручниками, зошитами та письмовим приладдям.

Адміністрація установи виконання покарань має створювати необхідні умови для занять у вільний від роботи час для тих засуджених, які навчаються, займаються самоосвітою. Загальноосвітнє (як і професійно-технічне) навчання засуджених заохочується й враховується під час визначення ступеня їхнього виправлення.

На період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються, звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством.

Для нашого дослідження важливо відзначити, що педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів покликані надавати допомогу адміністрації колонії в соціально-виховній роботі із засудженими (ст. 126 КВК України), а отже, вони є суб'єктами не лише освітньої, а й соціально-педагогічної діяльності.

Аналіз законодавчих документів, практики діяльності виховних колоній показує, що в навчально-виховний процес, що відбувається на базі загальноосвітньої школи виховної колонії, залучені засуджені, які перебувають в дільницях ресоціалізації та соціальної адаптації. Дільниця ресоціалізації – це основна організаційна ланка в структурі установи виконання покарань, вона створюється для безпосереднього забезпечення оптимальних умов виконання покарання у вигляді позбавлення волі та проведення із засудженими соціально-психологічної та соціально-педагогічної роботи, спрямованої на формування у них правомірної поведінки. На дільниці соціальної адаптації тримаються засуджені, які правомірно себе поведуть, сумлінно ставляться до навчання і праці та яким до звільнення залишається не більше шести місяців (ст. 94 КВК України).

Як бачимо, функціонування кожної з дільниць має певне змістово-цільове спрямування. При цьому зауважимо, що, окрім першої дільниці (карантину, діагностики і розподілу), усі інші передбачають для засуджених можливість навчання у загальноосвітній школі.

Здійснюючи аналіз загальноосвітньої школи при виховній колонії як соціального інституту, необхідно звернути увагу й на специфіку контингенту учнів такої школи.

Виховні колонії є установами виконання покарань і належать до пенітенціарної системи. Зазначимо, що пенітенціарними називаються спеціалізовані державні установи, призначені для виконання функції покарання за кримінально-наказові дії, виправлення та перевиховання засуджених.

Об'єктом виховання й навчання в закладі пенітенціарної системи є неповнолітній злочинець з певними антигромадськими поглядами й переконаннями, негативними звичками поведінки. Для більшості з них характерними є відсутність інтересу до навчальних предметів і бажання вчитися, немає уявлень про особисту й суспільну користь знань. Багато неповнолітніх засуджених упродовж тривалого часу не навчалися, майже половина з них є переростками, які навчаються в класах, що не відповідають їхньому віку, у їхніх знаннях є великі прогалини, забуто вміння й навички навчальної діяльності, втрачено віру в те, що вони можуть опанувати шкільну програму [10, с. 174–175; 6; 7].

У зв'язку із зазначеним школу, яка працює в умовах виховної колонії, на думку С. Я. Харченка, можна вважати (і називати) адаптивною школою, оскільки саме цій школі з особливим контингентом учнів, гранично дезадаптованих до навчання, необхідно, як ніде, урахувувати індивідуально-психологічні й соціально-психологічні особливості учнів [10, с. 175]. Під адаптивною школою вчений розуміє соціально-педагогічну систему, що активно пристосовується до умов змінюваного зовнішнього середовища, а також сама впливає на зовнішнє середовище. Крім того, С. Я. Харченко звертає увагу й на інший бік адаптивної школи, що характеризує її пристосуванням до умов свого внутрішнього середовища, обумовленого взаєминами учасників освітнього процесу між собою і ставленням до школи в цілому. При цьому вчений робить висновок про те, що визначальними ознаками адаптивної школи є створення умов для розвитку потреби особистості до самореалізації й саморозвитку на підставі врахування її індивідуально-психологічних і соціально-психологічних особливостей, навчальних можливостей. Отже, в адаптивній школі має бути створене освітнє середовище, що допомагає кожній дитині стати особистістю [10, с. 176].

Ми поділяємо думку автора про те, що феномен адаптивної школи, її визначальні ознаки й призначення цілком співвідносяться з цілями й завданнями роботи загальноосвітньої школи, яка функціонує у виховній колонії. Її відмінність від звичайної адаптивної школи полягає тільки в особливостях освітнього середовища, яке повинне в умовах позбавлення волі максимально можливо сприяти ресоціалізації неповнолітніх засуджених [10, с. 177].

З огляду на зазначене особливого значення у створенні такого освітнього середовища набуває ресурсний підхід. При цьому характер розвитку особистості учнів буде виражатися у двох напрямках: пристосуванні до зовнішніх впливів і креативності, яка дозволяє суб'єкту на основі індивідуального досвіду, власних можливостей знаходити вихід із ситуації, що склалася, і тим самим відновити свій особистий потенціал [1].

Такий підхід до загальноосвітньої школи, що діє в умовах виховної колонії, характеристика її як школи адаптивної передбачає нове бачення такої школи як одного з головних компонентів процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених [10, с. 177].

Діяльність школи у виховних колоніях для неповнолітніх регламентується Конституцією України (ст. 53), Законами України "Про загальну середню освіту", "Про освіту", "Про місцеві державні адміністрації", "Про місцеве самоврядування в Україні", Кримінально-виконавчим кодексом України, іншими нормативно-правовими актами Міністерства освіти і науки України й Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Серед останніх варто виділити два документи, що безпосередньо стосуються діяльності загальноосвітньої школи при установі кримінально-виконавчої системи: це Положення про умови навчання й здобуття базової і повної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при закладах кримінально-виконавчої системи (наказ МОН

України № 154/55 від 01.03.02 р.) та інструктивний лист Міністерства освіти і науки України й Державного департаменту України з питань виконання покарань (№1/9-51 від 20.05.02 р.) "Про удосконалення організації навчання неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, у середніх освітніх школах виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань".

Перший документ установлює порядок реалізації конституційного права осіб, засуджених до позбавлення волі, на здобуття освіти. У ньому визначаються права й обов'язки адміністрації колонії й керівництва школи в контексті організації навчального процесу в умовах позбавлення волі, однак питання виховання й ресоціалізації в ньому не обговорюються [8].

У другому документі, поряд із загальними питаннями організації навчання в колоніях, є істотні доповнення, які сприяють адаптивній спрямованості освітнього процесу, а отже, й реабілітації та ресоціалізації їх вихованців [9]. Перш за все, знеособлено належність школи до виховної колонії, на базі якої вона функціонує. Школі присвоюється порядковий номер денної середньої школи району або міста, де дислокується виховна колонія. Це означає, що у свідоцтві чи атестаті про освіту не буде запису про те, що освіту учень отримав у школі при виховній колонії для неповнолітніх злочинців.

По-друге, обмежується наповнюваність класів (до 18 чоловік) й не допускається об'єднання учнів різних класів у класи-комплекси. Це сприяє можливості учителям цих шкіл застосовувати індивідуальний та диференційований підходи при організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Крім того, спеціально для дітей, які не можуть засвоїти навчальний матеріал на рівні обов'язкових вимог, за рішенням педагогічної ради школи організуються коригувальні класи й класи-вирівнювання знань із наповнюваністю від 5 до 18 осіб. Важливо зазначити, що це положення не дозволяє виключати з освітнього й ресоціалізаційного процесу жодного з учнів, у якій би стадії соціальної дезадаптації вони не перебували.

Цікавим для нашого дослідження є й те, що у вищезазначеному інструктивному листі Міністерства освіти і науки України визначається характер організації виховної роботи у такому типі шкіл. Зокрема, організацію й проведення виховної й культурно-масової роботи здійснюють класні керівники. Ця робота здійснюється на основі єдиного плану виховної роботи колонії у взаємодії з вихователями й майстрами та з урахуванням інтересів підлітків, їхньої морально-педагогічної занедбаності й індивідуальних особливостей кожного [9].

Отже, освітньо-виховна робота школи є невід'ємним компонентом соціально-виховної (соціально-педагогічної) й ресоціалізаційної системи виховної колонії. Її мета полягає у створенні освітньо-виховними засобами сприятливих умов для ресоціалізації та подальшої соціалізації, всебічного розвитку й саморозвитку особистості засудженого.

Вивчення наукових [4], нормативно-правових [2; 5; 8; 9] й інтернет-джерел, а також ознайомлення з практикою соціально-виховної роботи виховних колоній дозволяє виокремити принципи діяльності загальноосвітнього закладу такого типу установ. Зокрема, це принципи законності, гуманізму, рівності засуджених перед законом; адресності, диференційованого та індивідуального підходу; добровільності, доступності; цілеспрямованості; взаємної відповідальності держави й засудженого, зв'язок з конкретними умовами життєдіяльності особистості засудженого, інтеграції засобів освітньо-виховного процесу із засобами соціального виховання та ресоціалізації; зв'язку перевиховання й виправлення засудженого з життям; максимізації використання соціальних та особистісних ресурсів, опора на позитивні якості, збережені соціальні зв'язки та відносини особистості; стимулювання розвитку засудженого; виховно-профілактичної спрямованості; структурної цілісності та взаємозв'язку усіх підрозділів пенітенціарного закладу, взаємодії та співпраці персоналу колонії та інші.

Школа, зорієнтована на ресоціалізацію та всебічний розвиток особистості неповнолітніх засуджених, має низку адаптивних (а отже, соціально-педагогічних) функцій. Перша така функція – *реабілітаційна*. Для неповнолітніх засуджених характерним є виражена соціальна дезадаптація, частиною якої є розрив зі школою, навчанням. Вони не просто відвикли вчитися, вони забули

багато з того, що знали, через що бояться школи, не вірять у саму можливість успішного оволодіння знаннями. Тому реабілітаційна функція орієнтує вчителя на відновлення впевненості учнів у їхніх освітніх можливостях, на подолання комплексу неповноцінності, зняття підвищеного рівня тривожності [10, с. 180–182].

Основним педагогічним прийомом, що забезпечує реабілітацію учня, є створення ситуацій успіху (сукупності умов, які забезпечують одержання результатів діяльності, що усвідомлюються й переживаються учнями як успішні). На основі стану переживання успіху відбуваються істотні зміни в особистості, змінюється рівень самооцінки, з'являється самоповага тощо

Реабілітаційна функція тісно взаємопов'язана з іншою функцією – *коригувальною*. В умовах позбавлення волі ця функція інтегрується з загальною функцією виховної колонії, де саме перебування підлітка як засудженого є не що інше, як корекція його асоціальної, злочинної поведінки. Адже відставання в навчанні, неуспішність – це звичайна справа для неповнолітніх засуджених. Ці явища долаються в процесі реалізації функції реабілітації. Разом з тим С. Я. Харченко зазначає, що коригувальна функція має на увазі медико-педагогічну корекцію тієї частини неповнолітніх засуджених, у яких не просто серйозні прогалини в знаннях, а й відчужені через життєві обставини від школи й мають психічні розлади, що перешкоджають успішності навчання. При цьому конкретні методи і форми коригувальної роботи визначаються залежно від особливостей учня й можуть бути застосовані як у звичайних класах, так і в коригувальних та групах вирівнювання знань [10, с. 182–183].

Наступна функція адаптивної школи виховної колонії – *орієнтовна*. Перш за все вона означає надання допомоги учню в життєвому самовизначенні, яке для неповнолітніх засуджених є вибором не тільки тих або інших соціальних ролей, але й соціальних стереотипів життя, стилю й способу життя. Орієнтовна функція виражається в установках на активне включення учня як суб'єкта в процес власної орієнтації на розвиток усвідомленого й відповідального ставлення до свого майбутнього. Оптимальний результат цієї функції – поява й розвиток стійкого інтересу до якоїсь професії, прагнення здобути освіту.

Крім зазначених функцій, дослідники виділяють й інші (зокрема, стимулювальну, пропедевтичну, коопераційну функції, а також функцію збереження й зміцнення здоров'я учнів). До них можна додати й функції, які є характерним для усієї системи виховної колонії й які мають соціально-педагогічний зміст. Це такі, як діагностична, прогностична, функція програмування й планування, організаторська, комунікативна, охоронно-захисна, соціально-педагогічна, соціально-психологічна, попереджувально-профілактична, соціально-корекційна, соціально-реабілітаційна, ресоціалізуюча [4, с. 70].

Варто також відзначити ще один компонент соціально-педагогічної роботи школи виховної колонії із неповнолітніми засудженими – напрями, які нерозривно пов'язані із принципами та функціями як освітнього закладу, так і пенітенціарної установи в цілому. Основними напрямками соціально-виховної роботи, згідно зі ст. 124 КВК України, визначено: моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне та санітарно-гігієнічне виховання засуджених [5]. Надзвичайно важливим напрямом роботи в загальноосвітніх закладах виховних колоній також є формування ціннісно-орієнтаційної сфери учнів. Досить тривожним є той факт, що з року в рік знижується рівень сформованості ціннісних орієнтацій. Однією із причин цього є те, що в більшості випадків ця робота систематично не ведеться і в основному має епізодичний характер. Крім зазначених напрямів, дослідники у галузі пенітенціарної й соціальної педагогіки (В. Синьов, В. Литвишков, В. Нікітін, М. Галагузова, Б. Алмазов та інші) виділяють соціально-світоглядне, розумове, статеве виховання та самовиховання. Ця система напрямів реалізується через зміст навчальних предметів, позаурочну та позакласну роботу, а також у співпраці педагогічного колективу школи із соціально-психологічною службою виховної колонії.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показало, що загально-освітній навчальний заклад для неповнолітніх засуджених є невід'ємним компонентом загальної системи соціального виховання й ресоціалізації виховної колонії, суб'єктом соціально-педагогічної діяльності. Така школа виконує низку

важливих правових і соціально-педагогічних функцій, зокрема, в умовах соціальної ізоляції забезпечує реалізацію конституційного права людини на освіту, сприяє соціальному вихованню, соціальній реабілітації та ресоціалізації дезадаптованих підлітків. Соціально-педагогічна діяльність закладу має комплексний характер і спрямована на забезпечення змістовної життєдіяльності особистості вихованців в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження у них корисних навичок, усвідомленого й відповідального ставлення до свого майбутнього.

Література

1. Антонян Ю. М. Образование и преступление / Ю. М. Антонян // Высшее образование сегодня. – 2001. – № 1. – С. 46–51.
2. Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" за станом на 7 лютого 2007 р. / ВРУ. – Офіційне видання. – К.: Парламентське вид-во, 2007 р.
3. Караман О. Л. Напрями та зміст соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в спеціальних виховних установах / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2013. – № 3. – С. 103–108.
4. Караман О. Л. Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 2. – С. 65–73.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: № 1129-IV, 11.07.2003, Кодекс України, Кодекс, Закон, Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1011.5.14&nobreak=1>. – Назва з екрана.
6. Кримінально-виконавча система станом на 2012 рік: статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ukrprison.org.ua/statistics/1358933975>. – Назва з екрана.
7. Кримінально-виконавча система у I півріччі 2013 року: статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ukrprison.org.ua/statistics/1376062438>. – Назва з екрана.
8. Положення про умови навчання та отримання базової та повної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи : Наказ Міністерства освіти і науки України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 01.03.2002 р. № 154/55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0281-02>. – Назва з екрана.
9. Про вдосконалення організації навчання неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, в середніх загальноосвітніх школах виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань : Інструктивний лист Міністерства освіти і науки України й Державного департаменту України з питань виконання покарань (№ 1/9-51 від 20.05.02 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakony.com.ua/lawbase/sedcontent.html?id=92215&p=1>. – Назва з екрана.
10. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / С. Я. Харченко.– Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.